

УДК 94(477:438:474.5)"1939/1945"

DOI: 10.33402/up.2023-16-29-147-174

Оксана КАЛІЩУК

доктор історичних наук, професор

Волинського національного університету імені Лесі Українки

кафедра історії України та археології

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

e-mail: Kalishchuk.Oxana@ynu.edu.ua

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ТА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СТУДІЯ КОМПАРАТИВНА КОНСПІРАТИВНИХ ВИДАНЬ

Проаналізовано матеріали видань національних підпілля, які присвячені українсько-польським та литовсько-польським відносинам і відображають позицію сторін. Вивчення проблематики українського, литовського та польського нелегального видавничого руху є важливим елементом розширення джерельного забезпечення студій з історії Другої світової війни. Описано найважливіші аспекти, що визначали сутність і наповнення нелегальних друкув. Серед інших окреслено історичні передумови напруження у трикутнику Україна – Литва – Польща (досвід національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. та міжвоєнного періоду), які не сприяли позитивному баченню українсько-польських та литовсько-польських відносин. Не випадково ознайомлення зі змістом підпільних видань дало змогу виявити зафіксовані на їхніх шпальтах факти ненависті між українцями і поляками, литовцями і поляками. Виокремлено розуміння представниками українського, литовського та польського політикуму впливу на взаємини між народами основних геополітичних гравців великої війни – Третього Райху та СРСР. За допомогою аналізу змісту видань національних підпілля визначено засадничу позицію, яка закладала неминучість конфлікту – питання територій. Визнано хибними погляди тієї частини польського суспільства, яка не вважала українців та литовців рівними партнерами. З'ясовано, що окремої уваги потребує інформація про конкретні випадки нападів та жертв серед мирних мешканців, а також про тенденції до проведення перемовин між колишніми противниками на тлі небезпеки від спільного ворога – СРСР. Наголошено на нерозривному зв'язку майбутнього України, Литви і Польщі, коли свобода однієї держави і нації неможлива без свободи іншої. Засвідчено потребу верифікації наведених у підпільних часописах даних. Корінь проблеми полягає і в об'єктивності висвітлення подій, і в специфіці подачі інформації виданнями національних підпілля.

Ключові слова: українсько-польські відносини, польсько-литовські відносини, Друга світова війна, Волинська трагедія, підпільна преса.

Дозволю собі почати з ліричного відступу: «Професор Ромер, великий географ, казав, що межа між поляками та русинами (українцями) в Галичині, у Східній

Малопольщі пролягає через ліжка» (Куронь, 2012 с. 208). Ці слова, зацитовані Яцеком Куронем (Jacek Kuroń) у виступі 1 листопада 2002 р. у Львові, надзвичайно ємно передають сусідство українців та поляків. Литовсько-польські відносини, за визначенням проф. Януша Адамовського (Janusz Adamowski), можна порівняти із старим подружжям, у взаєминах якого впродовж багатьох років накопичилося чимало непорозумінь (Adamowski, 2012). Ці образи відображають усю складність та конфліктність багатовікових відносин між сусідніми націями та державами з їхнім високим градусом напруги. Візьму на себе сміливість ствердити, що всі історичні кульбіти, які відбувалися у трикутнику Україна – Польща – Литва, залишили глибокий слід у свідомості мешканців. Численні спроби мирного співіснування, як і не менш численні конфлікти, що були повсякденністю населення цих теренів, сприймалися і часто-густо сприймаються крізь призму різних національних візій. Утім, відносини між українцями, литовцями і поляками давно не були настільки важливими, як нині – в умовах російсько-української війни.

Не помилюся, коли стверджу, що найбільше дискусійними темами українсько-го, польського, литовського академічного та суспільного дискурсів стали відносини цих народів у роки Другої світової війни. І хоча позиція істориків опинилася на маргінесах історичної дискусії, усе ж я переконана: лише об'єктивні та ретельні фахові дослідження є основою історичного примирення між народами. Порівняльний аналіз українсько-польських та польсько-литовських взаємин у роки Другої світової війни і їхніх особливостей дає змогу з'ясувати сутність, виокремити чинники, які впливали на конфронтацію чи налагодження діалогу. З огляду на важливість дискусій довкола міжетнічних відносин у трикутнику Литва – Польща – Україна, які тривають донині (адже непрості факти, важкі питання минулого витягають на світло денне сучасні політики і використовують для погіршення відносин між державами й народами), значущим видається впорядкування та доповнення наявної джерельної і методологічної бази. Аналіз конспіративних видань саме і є кроком у цьому напрямку. Тож не дивно, що свіжий джерелознавчий погляд на ці питання викликає інтерес історичного наукового діалогу. Адже, як твердив Хуберт Орловський (Hubert Orłowski): «Сусідство зобов'язує» (Orłowski, Wryk, 2019).

Загальні зауваги щодо конспіративних видань. Більшість теоретиків і дослідників погоджується, що періодична преса займає важливе місце в житті суспільства, особливо у політично активні періоди і в часи війн та збройних конфліктів. Тож не випадково у фокус дослідження Другої світової війни потрапили нелегальні видання українського, литовського та польського самостійницького руху / націоналістичні видання. Репрезентуючи думки тієї чи іншої частини українського, литовського чи польського політикуму, вони впливають на формування поглядів суспільства щодо взаємин із сусідніми народами й державами. Услід за Владиславом Бартошевським повторимо: «Суспільне значення нашої конспіративної преси та її авторитет належали до найцікавіших психологічних феноменів суспільного життя в часі окупації. Анонімні особи промовляли від імені своїх середовищ (груп, партій) у невідомих читачів, за посередництвом таємно поширюваних видань впливали дуже суттєво на формування поглядів і створення окреслених норм поведінки, прийнятих суспільною думкою» (Bartoszewski, 1987, s. 182; Żurawski, 2011). Провадячи розмову про національні друки часів гітлерівської

окупації і їхню роль, згадаємо також оцінку українських видань, яку дали ще 1943 р. «Українсько-польські справи»: «Українська преса представляється досить показно і є різнорідною. До її складу входять денники, тижневики, місячники, котрі видавали для Львова й провінції. Вона не є різносторонньою, як за часів польських, коли усі напрямки і способи думки могли бути виявлені. Не відображає поглядів цілого суспільства і не дає можливості окреслення цілого. Водночас виконує певною мірою своє завдання, інформуючи читача про різні поточні вияви українського життя» (Nasze rozwiązanie, 1943).

Серед чималої кількості видань національно-визвольного руху визначу найважливіші. Здійснюючи спробу характеристики українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, не можна оминати журнал «Ідея і чин» – орган Проводу Організації українських націоналістів (ОУН), який виходив частково у Львові та на теренах Львівщини (с. Мокротин Жовківського району) впродовж 1942–1946 рр. (Дужий, 1993, с. 90–94). Проводи ОУН окремих країв теж мали свої видання: на північно-східних землях – «За самостійну Україну», на західних – «За Українську Державу». Ще один журнал – «До зброї» – видавав політичний відділ Головного командування Української повстанської армії (УПА) з липня 1943 р., а головним редактором, як відомо на сьогодні, був волинський діяч ОУН Яків Бусел («Галина»).

«Інформаційний бюлетень» (Biuletyn Informacyjny) (Polaczek-Bigaj, 2021, s. 149–182) – найважливіший орган польської крайової конспірації (Służba Zwycięstwu Polsce – SZP, Związek Walki Zbrojnej – ZWZ, Armia Krajowa – АК), який безперервно видавали впродовж всієї Другої світової війни (Straszewska 1967, s. 130; Wrzesiński, 2010, s. 255). «Інформаційний бюлетень» початково виходив (із 5 вересня 1939 р.) як орган Варшавського округу SZP; до варшавського повстання – як тижневик, а під час повстання – як щоденник; загалом світ побачило 317 номерів тиражем від 25 до 50 тис. примірників. На взірць центрального друкували свої видання округах АК – «Інформаційний бюлетень Малопольський» (Biuletyn Informacyjny Małopolski, Kraków), «Інформаційний бюлетень Червенської землі» (Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej, Lwów), «Інформаційний бюлетень Підляської землі» (Biuletyn Informacyjny Ziemi Podlaskiej, Białystok). Ініціатива видання «Польського слова» під час нацистської окупації Львова зародилася на редакційній зустрічі львівської «Боротьби» (Walka) у грудні 1942 р. за участі шефа відділу пропаганди Львівського округу АК Збігнєва Новосада, Здзіслава Паздра, Яна Бойчука. Наклад становив від 800 до 2 500 примірників; 1943 р. виходило як тижневик, по тому – двічі на тиждень (Kura, 1966, s. 2–6; Kura, 1996, s. 9–11). Зрештою, як й інші друки, що виходили у Львові («Чин») (Jarowiecki, 1997, s. 83–117), видання містить чимало інформації про українсько-польські відносини. Цікаво, що саме на період ескалації міжетнічного конфлікту 1943–1944 рр. припадає розквіт польських підпільних друків, коли кількість таких видань у Львові перевищила 30 позицій, а саме місто стало одним із найбільших центрів підпільної преси. З 1942 р. регулярно виходила газета «Незалежність» (Niepodległość), яка з червня 1943 р. отримала назву «Незалежність, орган Віленської землі» (Niepodległość: organ ziemi Wileńskiej) і яку Бюро інформації і пропаганди Віленського округу АК видавало аж до остаточної ліквідації структур АК на Віленщині 1945 р. (Brzozowski, 1987, s. 102; Bożęrocki, 2019, s. 164). Із липня 1943 р. віленське Бюро інформації

і пропаганди видавало додаток до «Незалежності», призначений для мешканців сільської місцевості, під назвою «Додаток для села» (Dodatek dla wsi), який 1944 р. був переформатований у самостійне видання «Наше село» (Nasza Wieś). У 1943 р. відмовились від видання двох часописів («Droga do Wolności», «Polska Ludowa») і розпочали друк одного видання Віленської демократичної концентрації (Wileńska Koncentracja Demokratyczna) під назвою «Єдністю сильні» (Jednością Silni), яке виходило з серпня 1943 р. до серпня 1944 р. (Gnatowski, 1993, s. 271–272).

За даними Арунаса Бубніса, під час німецької окупації публікували 21 підпільну газету, над якими активно працювали представники литовської інтелігенції, що дотримувалися різних політичних поглядів (Bubnys, 1991, p. 32–33). Литовська підпільна преса виявилася плідною і поширеною. У таємних типографіях друкували «Борець за свободу» (Laisvės Kovotojas), тираж якого сягав 20, а іноді й 20 тис. примірників, «Незалежна Литва» (Nepriklausoma Lietuva), «До свободи» (I Laisvę), «Одностайний бій» (Vieninga Kova), «Вільне слово» (Laisvas Žodis), «Литва» (Lietuva) та інші, що засвідчує рішучість у відновленні незалежності та фіксує етнічну мозаїку регіону (Žymantas, 1956, p. 3–4).

Історіографічні аспекти. Декілька слів про студії преси, здійснені вже в Україні, Литві та Польщі. Серед українських дослідників варто виокремити доробок Олександри Стасюк (Стасюк, 2006), у поле інтересів якої потрапила видавничо-пропагандивна діяльність ОУН. Джерелознавчому потенціалу документів ОУН і УПА присвячені студії Ореста Дзюбана (Дзюбан, 1999, с. 182–193; Дзюбан, 2004, с. 172–195), Володимира Ковальчука (Ковальчук, 2004, с. 89–92), Івана Марчука (Марчук, 2004). У «Нарисі з історії української військової преси» (Кость та ін., 1998) чи «Журналістика і війна» (Кость, 2016) досліджено саме цю частину преси. Здійснюючи регіональний зріз періодики Житомирщини у роки Другої світової війни, Марія Кравчук та Зіновій Партико не оминули націоналістичних підпільних видань (Кравчук, Партико, 2022, с. 6–20). Українсько-польські взаємини на шпальтах конспіративної преси проаналізувала Оксана Калішук (Калішук, 2022, с. 150–160). Окремо вкажу, що українську та україномовну пресу Східної Галичини 1939–1944 рр. розглянув польський дослідник Гжегож Грицюк (Hryciuk, 1995, s. 47–66).

Однією з перших у польській історіографії вважають працю під редакцією Мечислава Адамчика і Єжи Яровецького «Польська конспіративна преса 1939–1945 рр. і початки преси у Народній Польщі» (Adamczyk, Jarowiecki, 1979). Саме Єжи Яровецькому належить низка досліджень із пресознавства: «Преса підпілля у 1939–1945. Студії і нариси», «Література і преса у роки гітлерівської окупації» (Jarowiecki, 1975; Jarowiecki, 1980; Jarowiecki, 1997; Jarowiecki 1983). Серед інших варто згадати праці Владислава Бартошевського та Люціана Добросичинського (Bartoszewski, Dobroszycki, 1968, s. 53–54), Еви Цитовської (Cytowska, 1986), Станіслави Левандовської (Lewandowska, 1996, s. 207–211; Lewandowska, 1982; Lewandowska, 1993), Марціна Поправи (Poprawa, 2017, s. 57–98), Тадеуша Радзика (Radzik, 2005, s. 221–227). Чимало польських авторів розглядали конспіративну пресу в регіональному зрізі (Brociek, 2021, s. 51–82; Hirszyk, 1968; Jaklewicz, 2005, s. 46–55; Jarowiecki, 1976; Jarowiecki, 1986; Jarowiecki, 1993; Jarowiecki, 2012, s. 47–73; Litwiejko, 1988, s. 92–107; Masyra, 2006; Nowakowski, 1962, s. 8; Smoter-Grzeszkiewicz, 2012, s. 6–7; Sokół, 1989; Szczepański, 2017, s. 175–193; Warzocha,

2017, s. 183–207; Warzocha, 2022; Wiśniewska, 1975) або за партійною репрезентацією (Adamczyk, 1982; Borzęcki, 2012, s. 34–35; Jarowiecki, 2016, s. 69–101; Lewandowska, 1981; Malinowski, 2015, s. 46–85; Orłowski, 2006; Wyrwa, 1989; Zackiewicz, 2017).

Як констатував Річардас Чекутіс, нині існує небагато публікацій або видань, присвячених тематиці партизанської преси Литви часів Другої світової війни та повосення, і вони не дають змоги створити вичерпну та об'єктивну картину (Čekutis, 2004; Чекутіс, 2006, с. 212). Згадаю аналіз партизанської преси журналістом Вітасом Урбонасом у його дослідженні «Литовські періодичні видання, історія розвитку і сучасність» (Urbonas 1995, p. 119–121), підпільної періодики опору в роки окупації Альбертом Рузгасом (Ruzgas, 2010), литовської періодики 1941–1944 рр. у фондах бібліотеки ім. Врублевського АН Литви Йолантою Стасите-Бернюніте (Stasytė-Berniūnienė, 2019, p. 118–142).

Констатуючи величезний масив української та чужинецької історіографії, присвяченої українсько-польським та литовсько-польським відносинам у роки Другої світової війни (Каліщук, 2020), вкажу, що донині це питання належно не висвітлено й не відображено у контексті конспіративних видань українського, польського і литовського підпілля.

З міжнаціональними відносинами на тлі. Немає сумніву, що відносини у трикутнику Україна – Польща – Литва належали до ключових, які обговорювалися на сторінках підпільних видань. Проблеми минулого, сучасного і майбутнього в українському (Wczoraj, dzisiaj, 1944, s. 85) та литовському (Litwa wczoraj, 1943, s. 3–5) питаннях не були поза увагою авторів конспіративних видань.

Над сприйняттям ситуації Другої світової війни представниками українського та польського політикуму домокловим мечем нависав досвід національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Ця позиція була сформульована доволі чітко: «Є очевидним, що ці та подібні факти потрібно враховувати, оцінюючи українську “проблему”, яка так само, як і у 1918 р., своїм вістрям спрямована проти належності південно-східних теренів до Речіпосполитої. Різниця, однак, між листопадом 1918 р. і сучасністю є основною. На відміну від політичного розколу польського суспільства 1918 р., який поміж іншого відобразився у різниці поглядів на українську справу, нині серед поляків панує – без огляду на переконання – одноставність позиції» (Zaskoczenia nie będzie, 1943, s. 1).

Прикметно, що поновно українське питання на шпальтах «Інформаційного бюлетеня» з'явилося у жовтні 1943 р., коли було оприлюднено заяву Комітету оборони Волині, пов'язану із загостренням українсько-польських відносин («Dzika» akcja, 1943, s. 6–7).

Автори текстів варшавської «Боротьби» (Walka), на думку Єжи Яровецького, трактували українську справу і її вирішення як обов'язкове здобуття теренів, але також як союз у програмній експансії на Схід (Jarowiecki, 2005, s. 590).

Редакція «Польського слова» (Słowo Polskie) доволі однозначно та категорично висловлювала свою позицію: «Не трактуємо передусім українців як рівних партнерів. Це не держава, що воює з нами, як намагаються це показати деякі партійні органи. Це громадяни нашої Речіпосполитої, які збунтували. І Річпосполита може лише карати своїх громадян, а не використовувати гвалти чи відповіді» (Przegląd zagadnień, 1943, s. 7). Ця позиція ще категоричніше була висловлена в іншому тексті:

«Не визнаємо і ніколи не визнаємо як рівного собі народу, який своє прагнення свободи документує бездумним, звірячим, садистичним вбивством» (Ukrainizm w ofensywie, 1943, s. 8–9).

Знаний юрист і громадський діяч Міхал Ромер у своєму щоденнику так змалював литовсько-польські відносини часів гітлерівської окупації: «Поглиблюється та гвалтовно розгорається польсько-литовська ненависть у Вільні. Антипольське налаштування литовців, яке було завжди великим, розростається. Особливо литовські поліціанти, активісти, молодь, жінки – дихають ненавистю на поляків, ображають їх при кожній нагоді, потрактовують зверхньо і брутально, уважаючи себе за привілейованих, а поляків за щось нижче, що повинне бути вдячним за їхнє толерування, а є підле і строптиві. Однак якщо литовці часто-густо брутальні щодо поляків, то польський загаль відповідає литовцям подібним. Занепадницькими поголосками щодо литовців і Литви хлібом не годуй, а дай польській громаді; у чергах навіть темні торгівки нечувано пліткують про литовців, їх змішують з болотом, приписують усе зло. Анонсується природно швидке усунення литовців з Вільнюса, приєднання Вільна за сприяння німців до Варшави і т. д. На литовцях не лишають жодної сухої нитки. Злість поляків, зокрема найтемнішої маси міських мешканців на литовців і Литву, є такою затятою, що здається значно більшою, ніж ненависть до німців, до советів, до євреїв. Сумний це вияв. Польська психіка, зокрема у Вільні, є дезорієнтованою та хворою» (Bubnys, 2011, s. 132–133).

Напруження у литовсько-польських відносинах не зникло впродовж Другої світової війни. Ще у травні 1943 р. комендант Поліції безпеки та Служби безпеки Литви у своєму рапорті твердив: «Польсько-литовські відносини холодні і надалі ще перебувають у тіні подій минулого. Коли німці розпочинають акції проти поляків, у литовських колах їм співчувають, але пов'язане це з людськими емоціями, а не відчуттям політичної спільноти. Можливо, литовці теж побоюються, що німці у майбутньому вчинять з ними так, як з поляками» (MacQueen, s. 27–48).

Окупаційне повсякдення спричиняло до того, що польська сторона оцінювала українців і литовців крізь призму співпраці з окупантами. Класичним на адресу і українців, і литовців було звинувачення в колабораціонізмі. У 1940 р. з'явилася одна з перших статей у конспіративній пресі з негативною характеристикою української меншини, де, серед іншого, українців звинувачували у співпраці з нацистами, нищенні польської культури на східних теренах і називали співокупантами (Współokupanci, 1940, s. 1). Литовцям теж закидали, що з приходом гітлерівців вони охоче перейняли роль співокупантів (Litwa, 1941, s. 2–3). В одному з текстів, присвячених анексії Литви СРСР, читаємо: «Сьогодні кожна робітнича галузь, кожна селянська хата, кожна школа, кожен костел – це редути Польщі, які штурмуються щодня завзято усіма ворогами узгоджено і солідарно. Червона Москва, кривавий Гітлер і навіть давніші слуги німецькі, а нині більшовицькі – литовці – усі однаково гноблять польський нарід» (Tragedia litewska, 1940). Польський автор, описуючи діяльність литовських підрозділів під німецьким керівництвом, висловив міркування: «Жодна частина цього суспільства не затаврувала донині тих фактів, не почала протидіяти їм. Чи литовський народ не усвідомлює, що на нього падає моральна відповідальність за дії тих злочинців, а сором'язливе і вперте замовчування покриває литовців ганьбою в очах цілого цивілізованого світу. Чи не знайдеться

серед литовців хоча б купка шанованих і з громадянською відвагою людей, які б висловили публічний протест і засудили криваву поставу своїх співвітчизників» (Nowe krwawe wyczyny, 1942, s. 6).

Автори польської конспіративної преси часто-густо підкреслювали патологічну ненависть до поляків з боку української та литовської адміністрації, поліції, військових підрозділів тощо, звинувачували їх у надмірній жорстокості й називали вбивцями. Так, «понарських стрільців» описували як інституцію вбивць: «Усі знаємо, хто вбиває ... у Понарах. Звинувачуємо у цьому виправдано й литовську поліцію. Адже в ній існує спеціальний підрозділ із 50 осіб, який займається у співпраці з Гестапо винищенням тисяч ні в чому не винних людей. Не потрібно додавати, що ця група фахових вбивць складається з литовської молоді. Вони організовані в окрему інституцію з власним керівництвом і місцем розташування. Офіційна назва тієї ганебної інституції, якої світ не бачив, звучить “Upatingo Burio Vadas” (відділ спеціальних доручень) Віленська, 12. Дивна річ, коли організовували тих кривавих чудовиськ, то було настільки багато охочих, що з маси зголошених гестапівці могли вільно вибирати найбільш диких і несамовитих різунів. І не були то люди, які уникнули шибениці, бандити, але навпаки, здавалося – це були нормальні люди, переважно сини литовських селян і дрібних міщан» (Instytucja, 1943). В описі конкретних фактів читаємо: «... надалі із задоволенням купаються у польській крові. Останніми тижнями серед білого дня були вчинені нові вбивства. На вул. Віленській застрелили молодого поляка, який проходив там під час сварки т. зв. “стрільців” з литовцями. Інший випадок трапився поблизу Міцкун, де литовський поліціант застрелив підлітка за те, що той вчинив опір безпідставній вимозі віддати велосипед. Поблизу понарської цегельні хлопці, які пасли неподалік худобу, стали свідками третього факту звірств литовських злочинців, кілька поліцейських привело з Вільнюса чоловіка бл. 40 років, пристойно одягненого, закутого в кайданки. Після затикання рота його забили до смерті палицями і прикладами зброї. Тіло вбитого закопали на місці»¹ (Nowe krwawe wyczyny, 1942, s. 6).

У часописі «Об'єднана боротьба» (Vieninga Kova) твердять, що поляки на шпальтах віленської «Незалежності» та в комунікатах польського радіо змінюють ставлення до литовців, визнаючи їх за рівноправних у майбутніх підсумках війни: «Така тактика є гідною аплодисментів. Вона може створити підстави для злагодження напружених останні десятиліття литовсько-польських відносин і до можливої широкої співпраці в майбутньому» (Lenkų Laikysena, 1943, s. 3). Хоча й висловлюють обґрунтовані застереження: «Однак “Незалежність” віленських

¹ «... wciąż z lubością nurzają się we krwi polskiej. W ostatnich tygodniach dokonane zostały w biały dzień nowe morderstwa. Przy ulicy Wileńskiej zastrzelony został młody Polak, przechodzący tamtędy w czasie klótni tzw. “strallowców” z Litwinami. Drugi wypadek zdarzył się w pobliżu Mickun, gdzie policjant litewski zastrzelił kilkunastoletniego chłopca za to, że ten opierał się bezprawnemu żądaniu oddania mu roweru. W pobliżu cegielni ponarskiej, chłopcy pasący bydło byli świadkami trzeciego faktu zezwierzęcenia litewskich oprawców, kilku policjantów przyprowadziło z Wilna mężczyznę lat około 40, przywoicie ubranego, skutego w kajdany. Po zakneblowaniu mu ust, zamordowano go pałkami i kolbami rewolwerów. Ciało zabitego zakopano na miejscu».

поляків у вступній статті в № 15–16 акцентує підставову польськість Вільна і Віленщині, яку за потреби “припечатуємо своєю кров’ю та життям”, і те, що “Вітчизна поставила нас тут, у Вільні, на сторожі східних кордонів” нагадує нам, що основною перешкодою для щирої співпраці з поляками – польські претензії щодо столиці Литви і її околиць – все ще існують і здійснюються приготування до другої желіговщини. Приймаючи неминучість незалежності Литви, повинні ми це добре усвідомити та запам’ятати» (Lenkų Laikysena, 1943, p. 3).

Про Східну ж Галичину писали як таку, де «дихають помстою до всього, що польське, українські молодики» (Ukrainška rebelia, 1943, s. 7).

Попри усвідомлення, що справа і Віленщини, і Волині зі Східною Галичиною може вирішитися, як після Першої світової війни, на шпальтах конспіративної преси з’являлися різноманітні дописи, що підтверджували литовський (чи український) характер територій, охоплених конфліктом. Так, литовська газете «До свободи» (I laisvę) подавала шведську інформацію про розстріл на Віленщині 40 селян із 200 арештованих. І тут важливо вказати, що лондонське радіо подане так: «Повідомляючи про розстріл, шведська газета та англо-саксонці говорили про Віленщину, як про литовську територію. Ані одні, ані інші не додали жодних застережень, які дозволили б говорити, що вони не вважають Вільнюс частиною Литви» (Lietuvoj Sumaštis, 1943, p. 2).

Саме безкомпромісність позицій національних підпіл слід уважати однією з причин ескалації міжетнічного конфлікту (і в литовсько-польському, і у польсько-українському випадку).

У додатку до «Речіпосполитої Польської» «Наші східні землі» (Nasze Ziemię Wschodnie) вміщено інформацію про знищення поляків на кресах. Твердилося, що дії більшовиків і німців від початку війни призвели до масової депортації, вбивства або усунення з економічного та адміністративного життя майже 800 тис. поляків, які там проживали; що метою польської влади «буде пом’якшення та нівелювання суперечностей між різними групами мешканців на теренах Східної Речіпосполитої для усунення непорозумінь, які заважають дружньому співжиттю»² (Od Redakcji, 1943, s. 1).

² «Ziemię Wschodnie Rzplitej stanowią nadal kompleks zagadnień wysoce skomplikowany i wymagający specjalnej uwagi państwowej oraz społecznej. Sytuacja ta na tych obszarach doznała w roku obecnej wojny dalszego poważnego powikłania wskutek niesłychanych spustoszeń, jakich okupanci, zarówno bolszewicy jak i hitlerowcy, a ponadto i działania lokalnych czynników anarchii dokonały wśród osiadłej tam ludności polskiej w drodze masowego wywożenia, mordowania, lub eliminowania z życia gospodarczego i administracyjnego prawie 800 tys. Polaków. Odbudowa polityczna i społeczno-gospodarcza tych terytoriów Rzplitej stanowić będzie problem bardzo trudny: zwichrzone stosunki narodowościowe, specyficzna struktura kultury gospodarczej, zagadnienia strategiczne, administracyjne, wyznaniowe, oświatowe itd. – wszystko to są na tych obszarach tematy, które zawsze wymagały i w przyszłości wymagać będą szczególnie przemyślanego i długofalowego traktowania. W tematy te wejść chcemy zarówno z jasno postawionymi tezami interesów narodowych polskich jak i z realną wolą ścisłej twórczej współpracy z osiadłymi tam mniejszościami narodowymi których los związany został dziejowo z losami Rzplitej. Celem naszym będzie też łagodzenie i wyrównywanie przeciwności pomiędzy poszczególnymi grupami ludności zamieszkującej tereny Wschodnie Rzplitej dla zlikwidowania tarć, które stoją w poprzek przyjaznemu współżyciu».

Розголос у конспіраційній пресі отримували факти загибелі мирного населення. Так, з приводу подій у Глінтішках 20 червня 1944 р. читаємо: «Злочини литовських головорізів у Глінтішках за звірством перевищують усі їхні попередні звірства у Вільнюсі, Швянчонісі й Олкініках. Якщо в останніх випадках литовці могли бути виконавцями наказів гітлеровських звірів, то у Глінтішках вони вчинили злочин з власної ініціативи і помстилися полякам, жорстоко катуючи своїх жертв перед смертю» (Rokicki, 2015, s. 265–271). Ці події польські автори назвали жахливим литовським убивством (Potworny mord, 1944, s. 13). 24 червня 1944 р. з'явилося оголошення («Obwieszczenie») (Rokicki, 2015, s. 254) у справі вбивства поляків у маєтку Глінтішки віленського повіту литовським підрозділом, що базувався у Підбржежю (Podbrzezie). Відома також листівка литовською мовою схожого змісту під назвою «Skeibimas» від 24 червня 1944 р. Тоді ж у пресі з'являлися думки про причетність до переслідувань поляків литовського кліру та православного і греко-католицького духовенства.

Польський політикум перекладав провину за конфлікт винятково на українців і вимагав помсти. Так, Польська народна партія (Polska Partia Ludowa) у своїй відозві була категоричною: українська спільнота, з огляду на свою позицію та дії під час більшовицької і німецької окупації мусить понести справедливе покарання, а поблажливість була б помилкою, яка вплинула б на майбутнє Європи (Chodakiewicz, 2010, s. 428). У польських конспіративних виданнях автори давали однозначну відповідь на питання – хто винен у вчинених вбивствах: провина лежить, без сумніву, на українцях (Wokół sprawy, 1943, s. 4–5) або щонайменше на керівництві ОУН (Kronika, 1944, s. 15–16). Інформацію про вбивства поляків на Поділлі, Волині й Галичині редактори часто-густо супроводжували гострим коментарем, як-то: «Немає дня, коли б не приходили до нас відомості про нові випадки вбивств, вчинених на безборонних поляках. У вогні та крові дозріла справа остаточного розв'язання українського питання після війни. ... Прийде час розплати» (Rejestrować zbrodniarzy, 1943, s. 5). На шпальтах конспіративних видань з'являлися тези про колективну відповідальність: за злочини проти поляків відповідатимуть усі, хто вважає себе українцями, українські націоналісти «будуть позбавлені громадянських прав і майна та виселені у західну й центральну Польщу як робітники та ремісники» (Czyż mogą, 1943, s. 7).

На теренах колишньої Речі Посполитої, на переконання польського політикуму, яку він транслиував на шпальтах конспіративної преси, існування держав інших, аніж польська, просто не можливе. Логіка була такою: литовці отримали б національно-культурну автономію у межах Польщі (Litwo, 1942, s. 2); білоруси опинилися б у її кордонах, з огляду на слабку національну свідомість (Na śmietniku, 1942, s. 4; Dwie tęsknoty, 1942, s. 1–2); українці не мали державотворчих традицій (Sprawa ukraińska, 1943, s. 9–12; Historyczne tło, 1943, s. 412; Wczoraj, dzisiaj, 1944, s. 85), а русини, рівно ж як білоруси, асимілювалися б із польським народом. Як твердили представники польського політикуму: тверезо мислячі українські елементи повинні враховувати, що Східна Галичина (Małopolska Wschodnia) з її кількомільйонним українським населенням перебуватиме в межах Польської держави. У консервативній «Боротьбі» (Walka) знаходимо таку тезу: «Поведінка литовців під час цієї війни утверджує нас у переконанні, що незалежна литовська

держава завжди буде причиною суперечок у Європі. Повернення до передвоєнних взаємин не лежить ані в інтересі Польщі, ані тривалого миру в Європі... Існує лише один вихід: включення Литви до Польської держави» (*Sprawa ukraińska*, 1942, s. 6). Конвент незалежницьких організацій на шпальтах свого органу «Українсько-польські справи» заявляв: «Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Засвідчуємо, однак, що не відмовимося від східних земель Речіпосполитої... Гарантуємо, отже, на тих землях повний і вільний розвиток українського народу на засадах свободи прав і обов'язків громадян» (*Nasze rozwiązanie*, 1943). На сторінках конспіраційного часопису «*Obozowiec. Na Szlaku Myśli i Walki*» (виходив із 1942 р.; Д. Добровичинський і М. Орловський місцем видання називали Львів, а за іншими даними це був Краків) 1942 р. Національна партія звертала увагу на прагнення здобуття незалежності України за рахунок зокрема й Польщі. З цього висновувалося, що Червенська Земля та Волинь мали отримати більшість польського елемента, щоб не можна було ставити питання щодо їхньої належності до Польщі (*Parę słów*, 1942). Оцінюючи ж ситуацію після 1945 р., польські політики твердили, що Креси залишаються польськими територіями, хоча й тимчасово окуповані Радянським Союзом (*Komunikat*, 1947, s. 1). Навіть у липні 1947 р. польські діячі ухвалювали резолюції про те, що збереження територіальної інтегральності Речіпосполитої є обов'язком «усіх поляків в еміграції».

Цикл згаданих матеріалів під назвою «Литва вчора, сьогодні, завтра» пропонував литовцям аналіз актуальних литовсько-польських відносин та пропозицій щодо їхнього полагодження. Автор, використовуючи історичні факти, твердив, що єдиною дорогою для литовців є зв'язок із Польщею. Однак аргументи виявилися непереконливими для литовців. Реакцію на такі польські претензії литовського політикуму допомагає зрозуміти матеріал «Реальність та ілюзії»: «Поляки мріють про утримання у майбутній Польщі 7 млн українців, 3 млн білорусів, а можливо й Віленщини, а на заході 8–9 млн німців ... Спроба відбудови східного кордону 1939 р. може лише погіршити відносини з сусідніми державами, а навіть створити обставини, які могли б використати спільні вороги» (*Tiktové ir iliuzijas*, 1943, p. 3–4). Таємна литовська організація Союз борців за незалежність Литви (*Lietuvos Laisves Korotaju Sajunga*) поширила 1943 р. брошуру під назвою «Огляд польських тверджень». З її змісту видно недвозначно, що поляки не можуть розраховувати на жодне розуміння чи співпрацю з боку литовців. Прикметним у контексті нашої розмови є такий фрагмент: «Доля скуписьк (*ognisk*) польських колоністів буде тією ж, як і на Волині та Поділлі – підемо за українським прикладом. Нехай про це пам'ятають усі поляки, які думають керувати “литовськими випадками” з Варшави» (*Borodziejewicz*, 1989, s. 323).

На тяглість традиції литовської державності вказували й литовські часописи. Так, у «*Поросль*» (*Atžalynas*) читаємо: «Є одним з найстарших народів на світі: вже від XIII ст. маємо свою державу. Впродовж кількох сторіч трималися перед навалою варварства зі Сходу та Заходу. Мали власну оригінальну культуру і цивілізацію. Обдурені підступністю поляків, не вистачило нам внутрішньої єдності, щоб натиснути на сильніших супротивників, і втратили свою політичну незалежність, яку після Великої війни виборили. ... Литовці мають глибоку, ґрунтовану у віках державну, національну та культурну традиції, яких ніколи не зрікалися.

І немає на світі сили, яка могла б знищити литовське прагнення окремішності. Впродовж тисячоліття не вдалося цього ані Хрестоносцям, ані царській Росії, ані підступній Польщі». Те, що поляків та розбудову структур АК Віленського округу 1943 р. представники литовського руху опору сприймали як потенційну загрозу, демонструє такий фрагмент: «Ми вже зараз прагнемо добрих та опертих на довірі взаємин з поляками. Знаємо і маємо інформацію, що еміграційний уряд у Лондоні та підпільна Польща шанує литовську державу, роблять кроки до завершення віленської справи, однак у польському народі знаходяться сили, які не хочуть чути обґрунтованих литовських претензій. Ці сили нічого не навчилися і нічого не забули» (Tiktové ir iliuzijas, 1943).

Даючи оцінку українсько-польському протистоянню, публіцисти ОУН (б) поклали провину виключно на шовіністично налаштовану польську верхівку, яка, одержима мегаманією, заперечувала право українського народу на відбудову власної держави в етнічних межах. Найрадикальніше з цього приводу висловився Василь Мудрий, заявивши, що поляків, які б прагнули до відбудови двох незалежних держав – України й Польщі – на їхніх етнічних територіях, просто не існує (Борович, 1943). Відповідно, українське підпілля зобов'язане говорити з польською стороною винятково з позиції сили – і це єдиний шлях примусити поляків поважати право українців на власну державу: «... бажаючи знайти мирну розв'язку справи, ми організуємо власні сили, бо самотньо може переконати польських імпріалістів у безвиглядності їхніх загарбницьких планів та конечності порозуміння з українським народом, який від польського народу нічого не хоче, на польській землі не зазіхає, але має достатньо багато сили, щоб кожночасно відстояти свої права на власну державу» (Борович, 1943).

Як писав згодом сам Василь Галаса: «Під псевдо “З. Савченко” я написав брошуру “Українсько-польські взаємини”, у якій старався висвітлити головний фактор формування українсько-польських взаємин – геополітичний. Я намагався переконати поляків, що основне джерело ворожнечі між нашими народами – загарбницька політика Польської держави щодо України. Численні повстання українців, що прагнули відстояти своє природне право на власну державу, придушувались найжорстокішими методами. Польська влада колонізувала, полонізувала українські землі, знищувала українську духовність. Століттями точилася боротьба за принципом: “Кров за кров, муки за муки”. Але не українці були причиною цього. Наш народ не прагнув завойовувати чужі землі – він боровся за право бути господарем на своїх землях» (Галаса, 2005, с. 72).

Говорячи про волинські події, автор польських «Наших східних земель» (Nasze Ziemię Wschodnie) вказував: тут безпосередньо діють одночасно два чинники, які вбачають у тому, що відбувається на Волині, свій інтерес; ними є: радянська Росія, з одного боку, оскільки в її інтересі, очевидно, є збурення та анархія у тилах воюючої німецької армії, і неочевидний, крайній український націоналіст з іншого, який вважає, що зменшення поляків на Східних землях може бути в українському інтересі (Tragedia Wołunia, 1943, s. 5–9). Знаходимо також прямі вказівки на причетність німецького окупанта до українських безправств (Anarchia, 1943, s. 6–7).

Газета «Вісті Української Інформативної Служби» писала: «Польські колонії на Волині стали найкращим приміщенням для більшовицьких партизан. Там

вони одержали харчі й інформації, там організували напади на українські села. Водночас польські співробітники ляндрівців, польські секретарі німецьких установ, польські перекладачі і перекладачки, польські коханки гестапівців – були тими, що цькували без перерви німців до грабунків, мордувань і арештів української інтелігенції та селян. Незалежно від усіх намагань українців дійти до порозуміння з поляками, зокрема з колоністами, за ціну їхнього нейтралітету в нашій боротьбі проти гітлерівсько-сталінських загарбників та неуділювання підтримки нашим спільним німецько-більшовицьким ворогом – сліпа ненависть польських шовіністів не допустили до згоди. В той спосіб поляки стали свідомим зняряддям у руках німецького і більшовицького імперіялізмів та помагали їм винищувати український народ» (На бездоріжжях, 1944, с. 6).

Варто звернути увагу на ще одну обставину. Гітлерівські німці для підтримки свого «нового порядку» застосовували стравлювання етнічних груп, котрі мешкали на одній території. У Литві цю практику широко використовували щодо литовців і поляків, в Україні – щодо українців та поляків, оскільки суперечності, тертя між цими націями спостерігалися і до війни. Заразом, на переконання Ч. Лаурінавічюса (Č. Laurinavičius), інформацію про ворожість між литовцями і поляками поширювали у вигідній для поляків інтерпретації, особливо у країнах Заходу, де поляки мали свої політичні представництва і свої засоби інформації (Каспаравичюс et al., 2012, с. 38). Так, на шпальтах «Інформаційного бюлетеня» чимало описів дій українців та литовців разом із німцями спочатку з метою знищення євреїв, а пізніше – щодо українців – вже самостійні екстермінаційні акції поляків на Волині та Східній Галичині (Малопольщі). Ці донесення утворюють, навіть проти волі авторів статей, продиктовані фактами нові пари: німці й українці, литовці і німці, які протистоять полякам і євреям. Розлогі цитати з «Інформаційного бюлетеня» дають змогу відтворити реакції на цю інформацію, яку було важко усвідомити. Не випадково часто бачимо характеристики – про литовців: «литовські злочини, вчинені спочатку на євреях, а останньо на поляках» (Dokąd zmierzają, 1942, s. 6); про українців: «тут, під Львовом, плине кров польських жінок, дітей і чоловіків від ножів звірячих убивць» (Anarchia, 1943, s. 6–7); про німців: «дані і факти про злочини і звірства, які німці вчиняють у Польщі» (Świat, 1942, s. 5). Показовим можна вважати опис ситуації на Східних кресах: «Постійне зростання німецького терору, який набуває нечуваних для цивілізованих народів форм і розмірів, використання у боротьбі з поляками квіслінговських литовських і українських елементів, експлуатація живої сили для досягнення німецьких цілей війни, а також рекрутація до праці, як і до лав німецького війська, це усе дає незвично великий баланс наших жертв і втрат» (Sytuacja, 1942, s. 19).

Дослідники однозначно вказують на підживлювання гітлерівцями напруження у відносинах між народами окупованих теренів. Так, литовська преса фіксувала плітки гітлерівців про помсту литовців на поляках: «Останнім часом німці розстріляли 10 поляків з Віленщини і близько 100 вивезли до концентраційного табору, оголосивши, що зробили це за вбивство функціонера литовської кримінальної поліції Маріуша Падаби, хоч убитий був працівником німецького Гестапо». В українських виданнях часів Другої світової війни знаходимо твердження і про спілку німців та поляків: «Говорять люди, що німці разом із деякими поляками

влаштовують грабункові напади на наші села. Треба бути на обережності, бо вони не тільки грабують, але також палять села та розстрілюють мирне українське населення. У цій ганебній роботі змушують також брати участь фронтовиків. Героїчна колишня німецька армія покривається вічною ганьбою» (Говорять люди, 1943, с. 4).

Водночас, коментуючи спеціальну відозву урядів Великої Британії та США у справі воєнних злочинів, скоєних у Польщі (*Potępienie zbrodni niemieckich w Polsce. Rządu W. Brytanii i Stanów Zjednoczonych wydały specjalne oświadczenia zbrodniarze nie ujdą zasłużonej kary*), «Незалежність» підкреслювала, що німці «вже сьогодні намагаються переконати, що всі варварські вбивства і знущання над мешканцями в Польщі чинили не німці, а литовці та українці» (Niemcy, 1943, s. 10).

Один з авторів «Польща переможе» (*Polska Zwycięży*) однозначно твердив, що перебіг трагічних подій на Волині яскраво увиразнив більшовицьку та німецьку інтригу, остаточним завданням якої було винищення поляків і задля реалізації якого вони застосовували найрізноманітніші способи (*Rola Niemców*, 1943, s. 1). «На Волині й надалі проливається польська кров. Підступна радянська і німецька гра, засліплення українських націоналістичних чинників, звільнені від усіляких гальм інстинкти гайдамацьких елементів – усе це простягнуло на Волині долоні на спільний злочин» (*Tragedia Wołynia*, 1943, s. 5). Такий погляд узгоджується із гаслом «Гітлеризм і більшовизм – два обличчя одного й того ж зла», пропорованим у газетах «Незалежність», «Декада Вояка», про що доповідали навіть самому Йосипу Сталіну (Каспаравичюс et al., 2012, с. 704).

У конспіративних часописах більшовиків називали прихованими ініціаторами акції винищення поляків на Волині. Адже, як твердили їхні автори, виступи проти поляків на Волині ллють воду на млин радянської дипломатії і саме тому місцева людність вказує на більшовиків, як на прихованих ініціаторів тієї акції (див.: *Tragiczne wypadki*, 1943, s. 6–7). Уваги авторів польських підпільних видань не оминув той факт, що вбивства розпочалися і були найкривавішими саме на теренах, де перед війною найбільше поширювались комуністичні впливи; а радянська окупація і офіційне знеславлення Польської держави і поляків в очах місцевої людності створили відповідну атмосферу (*Tragedia Wołynia*, 1943, s. 5–9). На доказ цієї тези вони писали: «Нікчемна провокаторська робота суттєво зміцнілої останнім часом радянської партизанки не припиняється, нещодавно, наприклад, пущено поголоски, що на Волинь рухається польська допомога під керівництвом якогось Кміціца. Українці зреагували на це пришвидшенням убивств» (*Pożoga*, 1943, s. 7–9). Тут пояснимо, що згаданий Кміціць – поляк із Маневичів, керівник одного з радянських партизанських загонів, який налічував кілька сотень осіб. Говорячи про «радянську руку», автори небезпідставно твердили, що відділи радянської партизанки, які офіційно налаштовані вороже до бандерівців, підсовують їм «фахівців», радянських офіцерів, які начебто є антикомуністами, однак... діють винятково за радянськими інструкціями³ (*Z Wołynia*, 1943, s. 2). Зрештою, Волинський окружний делегат уряду Речіпосполитої Казимир Банак (*Kazimierz Banach*,

³ «Sowieckie oddziały partyzanckie są oficjalnie wrogo nastawione do Banderowców, ale podsuwają im “fachowców”, oficerów sowieckich, którzy niby są antykomunistami, ale... działają w myśl instrukcyj sowieckich».

ps. Jan Linowski) зазначав, що «більшевики, наповнивши собою цілу керівну сітку українських націоналістичних організацій, є нині фактичними керівниками тих організацій» (Do społeczeństwa, 1943, s. 3–6). Це підтверджують і українські підпільники, які вказували на насадження агентури НКВД одночасно зі зростанням УПА (як, наприклад, Марія Савчин (Савчин, 1995, с. 212)). В іншому матеріалі читаємо, що східна пожежа, напевне, збігається з випадками на тлі загального польсько-радянського конфлікту, а сама акція, просуваючись зі сходу на захід, розгораючись в міру загострення цих взаємин, є найпевнішим свідченням радянської руки, що діє за кулісами бандерівського повстання (Bolesna sprawa, 1943, s. 6). Репрезентанти польської сторони наголошували, що у волинських подіях радянська Росія була зацікавлена у створенні кипіння та анархії тилу німецького війська, водночас і в українському інтересі було зменшення чисельності поляків на східних територіях (Tragedia Wołunia, 1943, s. 8). Не секрет, що радянські партизани прагнули нав'язати мешканцям Західної України негативне сприйняття українських повстанців, поширюючи інформацію про терор проти поляків і вбивства мирних мешканців (як-от у листівці з'єднання О. Сабурова про знищення польського населення Гути Степанської). У зверненні «До волинського суспільства» йшлося про опанування більшовиками керівництва структур українських націоналістів, які розпалювали ненависть до поляків та спрямовували на них найгірше з того, що є в людині (Do społeczeństwa, 1943, s. 3–6). На шпальтах «Правда перемагає» (Prawda Zwycięży) писали: «У тих нібито націоналістичних бандах стверджено присутність радянських офіцерів. Це вказує на те, що інтерес українських націоналістів і радянський зійшовся на пункті знищення польської присутності на сході» (Nasi w kraju, 1943, s. 11–14).

Розуміння впливу гітлерівської Німеччини та СРСР на литовсько-польські взаємини було й у польського підпілля. У литовській «Свободі» (Laisvę), аналізуючи геополітичну ситуацію, фіксують загрози з боку Німеччини та Росії: «У будь-який зручний момент вони прагнули поневолити Литву та Польщу. Коли ж їм не вдавалося у поєдинку заволодіти обома країнами, тоді, змовившись, розділили територію Литви і Польщі. Тому вся литовська і польська політика має бути чуйною і розумною. І винятково як інтереси самооборони мають вказувати характер і напрям їхніх взаємних інтересів. Це нормально і необхідно, щоб обидві країни жили в якнайкращій згоді, хоча історія цього не довела» (Lietuva ir Lenkija, 1943, p. 1).

Не можна оминати публікацій у примирливому тоні. Опосередкованим підтвердженням пошуку компромісу та порозуміння тогочасними провідниками у трикутнику Україна – Польща – Литва можуть бути не лише закиди на адресу поляків та Польщі у литовській пресі, а й проекти «створення потужної України, яка разом з балтійськими державами могла б слугувати стримувальним кордоном для польського імперіалізму у його прагненні на Схід» (Ataki na Polaków, 1944).

Своєю чергою у «Свободі» (Laisvę) у статті «Литва і Польща» (Lietuva ir Lenkija, 1943, s. 1) було здійснено аналіз геополітичної ситуації для обох народів. До того ж автор матеріалу звертав увагу на спільність геополітичних чинників, а власне – загрозу з боку нацистської Німеччини та більшовицької Росії.

Особливого наголошення потребує і заслуговує розуміння нерозривного зв'язку майбутнього України, Литви і Польщі, коли свобода однієї держави і нації

неможлива без свободи іншої. Адже як навчало минуле і показує сьогодні: «Не буде такої політичної конфігурації, в якій можлива незалежна Литва без одночасно незалежної Польщі і то сильної Польщі»⁴ (Litwa wczoraj, 1943, s. 3–5). Це твердження є повним аналогом знаного вислову щодо України Юзефа Пілсудського: «Без незалежної України не буде незалежної Польщі» (Bez niepodległej Ukrainy nie będzie niepodległej Polski).

Отже, можемо ствердити, що підпільні видання є тим історичним джерелом, без якого неможливе комплексне вивчення українсько-польських та польсько-литовських відносин часів Другої світової війни. Аналіз номерів численних підпільних видань українського, литовського та польського національних рухів виявляє проблеми та виклики, які повставали перед ними; рівно ж, як і їхнє бачення минулого, тогочасної ситуації та майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Борович, Я. (1943). Україна і Польща. *Ідея і Чин*, 4.

Галаса, В. (2005). *Наше життя і боротьба. Спогади*. Львів.

Говорять люди. (1943, 1 серпня). *Наш фронт*, 3, 4.

Дзюбан, О. (1999). Національно-визвольна боротьба українського народу 1941–45 рр. у світлі польських документів. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії в Україні* (Вип. 2: (1995–1997)). Львів, 182–193.

Дзюбан, О. (2004). Преса Станіславщини другої половини 1941 року. *Український визвольний рух* (Вип. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів), 172–195.

Дужий, П. (1993). Офіційний журнал «Ідея і чин» (1942–1946). В *Українська періодика: історія і сучасність: тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 9–10 грудня 1993 р.)*. Львів, 90–94.

Каліщук, О. (2020). *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. Львів.

Каліщук, О. (2022). Українсько-польські взаємини у роки Другої світової війни у світлі конспіративної преси національних підпіль. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 15, 150–160.

Каспаравичюс, А., Лаурінавічюс, Ч., Лебедева, Н. (сост.). (2012). *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов* (Т. 2: Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940 – сентябрь 1945 г.)). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Ковальчук, В. (2004). Документи ОУН (б) і Запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням. *Студії з архівної справи та документознавства*, 12, 89–92.

Кость, С. (1994). Українська підпільна преса 40 – на початку 50-х років: актуальність дослідження. В *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді*

⁴ «... chyba i nie będzie takiej konfiguracji politycznej, przy której byłaby możliwa niepodległa Litwa bez jednoczesnej niepodległej Polski i to Polski silnej».

та повідомлення Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів; Житомир, 21–22 грудня 1994 р.). Львів; Житомир, 66–70.

Кость, С. (1998). Преса УПА і українського збройного підпілля. В С. Кость, О. Тимченко, К. Федірко (ред.), *Нариси з історії української військової преси*. Львів, 224–252.

Кость, С. (2016). *Журналістика і війна: навч. посібн.* Львів.

Кость, С., Тимчишин О., Федірко, К. (1998). *Нариси з історії української військової преси*. Львів.

Кравчук, М., Партико, З. (2022). Преса Житомирщини в період Другої світової війни: якісний аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Журналістика, 2(4)*, 6–20.

Куронь, Я. (2012). *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ.

Марчук, І. (2004). Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943–1945 рр. (газети, журнали, листівки). *Визвольний шлях: суспільно-політичний, науковий і літературний місячник*, 6, 101–108; 7, 107–112.

Мороз, В. (2001). Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*, 9, 217–229.

На бездоріжжях безвідповідальності. (1944). *Вісті Української Інформаційної Служби*, 1, 6.

Романишин, Ю. (2002). Преса ОУН–УПА 40–50-х рр. XX ст.: джерелознавчий аспект. В *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 17–18 травня 2002 р.)*. Львів, 186–190.

Савчин, М. (1995). *Тисяча доріг. (Спогади)*. Торонто; Львів: Літопис УПА.

Стасюк, О. (2006). *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.)*. Львів.

Чекутіс, Р. (2006). Партизанська преса Литви 1944–1953 рр. *Український визвольний рух*, 6.

Шанковський, Л. (1952). *УПА та її підпільна література*. Філадельфія.

Adamczyk, M. & Jarowiecki J. (pod red.). (1979). *Polska prasa konspiracyjna lat 1939–1945 i początki prasy w Polsce Ludowej*. Kraków.

Adamczyk, M. (1982). *Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*. Kraków.

Adamowski, J. (9.07.2012). *Przemówienie otwierające konferencję naukową pt. Stosunki polsko-litewskie: diagnoza i najważniejsze wyzwania*. <http://www.oapuw.pl>

Anarchia na Wołyniu trwa. (1943, 5 sierpnia). *Biuletyn Informacyjny*, 31, 6–7.

Ataki na Polaków w litewskiej prasie. (1944). *Komunikat Biura Informacji i Propagandy*, 2.

Bartoszewski, W. & Dobroszycki, L. (1968). Prasa ruchu oporu w Polsce 1939–1945. Stan badań i postulaty badawcze. W *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, 2. Warszawa.

Bartoszewski, W. (1987). Tajna prasa w okresie okupacji 1939–1945 i jej rola w życiu społeczeństwa. W *Na drodze do niepodległości*. Paryż.

Bestialska zbrodnia Litwinów w Głinciszkach. (1944). *Jednością Silni*, 9.

Bolesna sprawa. (1943, 27 czerwca). *Małopolski Biuletyn Informacyjny*, 23, 6.

Borodziewicz, W. (1989). Rozmowy polsko-litewskie w Wilnie 1942–1944. *Przeгляд Historyczny*, 80/2.

Borzęcki, A. (2012). Prasa konspiracyjna obozu narodowego na terenie powiatu krasnostawskiego w latach 1939–1945. *Nestor*, 2.

Bożęrocki, T. (2019). Tradycji unii polsko-litewskiej w świetle dokumentów Armii Krajowej. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, 19, 161–175.

Brociek, W. R. (2021). Prasa konspiracyjna jako dodatkowe źródło do poznania dziejów Ostrowca Świętokrzyskiego i okolicy w okresie II wojny światowej. *Rocznik Ostrowiecki*, 1, 51–82.

Brzozowski, Z. S. (1987). *Litwa – Wilno 1915–1945*. Paryż.

Bubnys, A. (1991). *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* Vilnius.

Bubnys, A. (2011). Niemiecka polityka okupacyjna i stosunki etniczne w Wilnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). W Dmitrow E. & Tauber, J. (Ed.), *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45*. Białystok.

Čekutis, R. (2004). Partizanų spanda 1944–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2(16).

Chodakiewicz, M. J. & Muszyński, W. J. (Comps.). (2010). *Żeby Polska była polska. Antologia publicystyki konspiracyjnej porzemia Narodowego*. Warszawa.

Cytowska, E. (1986). *Szkice z dziejów prasy pod okupacją niemiecką (1939–1945)*. Warszawa; Łódź.

Czyż mogą być jeszcze tacy? (1943, 4 lipca). *Słowo Polskie*, 27, 7.

Do społeczeństwa wołyńskiego. (1943, 1 września). *Polska Zwycięży*, 14, 3–6.

Dokąd zmierzają Litwini. (1942, 15 października). *Biuletyn Informacyjny*, 40(144), 6.

Dwie tęsknoty. (1942, 7 października). *Walka*, 38, 1–2.

«Dzika» akcja. (1943, 21 października). *Biuletyn Informacyjny*, 42, 6–7.

Gnatowski, M. (1993). Z dziejów Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej (1941–1944). *Studia Podlaskie*, 4.

Hirsch, J. Z. (1968). *Lubelska prasa konspiracyjna*. Lublin.

Historyczne tło kwestii ukraińskiej. (1943, 26 czerwca). *Warszawski Dziennik Narodowy*, 22.

Hryciuk, G. (1995). Prasa ukraińska i ukraiñojęzyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939–1944. *Dzieje Najnowsze*, 3, 47–66.

Instytucja morderców w Wilnie (1943, 1–15 lutego). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 13.

Jaklewicz, T. (2005). Prasa konspiracyjna na Ponidziu. W *Konspiracja zbrojna i cywilna na Ponidziu podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*: w 577. Rocznice nadania praw miejskich: materiały sesji naukowej, 28 lutego 2005 r. Pińczów, 46–55.

Jarowiecki, J. (1975). *Prasa podziemna w latach 1939–1945: studia i szkice*. Kraków.

Jarowiecki, J. (1976). *Krakowska prasa podziemna w okresie okupacji hitlerowskiej*. Kraków.

Jarowiecki, J. (1980). *Prasa w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce w latach 1939–1945*. Kraków.

Jarowiecki, J. (1983). *Literatura i prasa w latach okupacji hitlerowskiej*. Kraków.

Jarowiecki, J. (1986). Lubelska prasa konspiracyjna na tle polskiego ruchu oporu w latach 1939–1945. W J. Jarowiecki (ed.), *Prasa lubelska: tradycje i współczesność*. Lublin.

- Jarowiecki, J. (1993). *Prasa podziemna na Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*. Kraków.
- Jarowiecki, J. (1997) Konspiracyjna działalność wydawniczo-prasowa we Lwowie w latach 1939–1945. W *Jarowiecki, J. Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. Kraków, 83–117.
- Jarowiecki, J. (1997). *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. Kraków.
- Jarowiecki, J. (2005). Konspiracyjne «Słowo Polskie» we Lwowie w latach okupacji 1939–1945. *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, 7.
- Jarowiecki, J. (2012). O prasie podziemnej na Śląsku i w Zagłębiu w latach 1939–1945 – raz jeszcze. *Rocznik historii prasy polskiej*, 15/2(30), 47–73.
- Jarowiecki, J. (2016). Konspiracyjna prasa młodzieży obozu narodowego w Polsce w latach drugiej wojny światowej = Underground periodicals for the youth published by nationalist parties and organizations during World War II. *Rocznik Historii Polskiej*, 19/4, 69–101.
- Komunikat. (1947, 26 lipca). *Lwów i Wilno*, 34, 1.
- Kronika (za okres: styczeń, luty i marzec). (1944). *Nasze Ziemię Wschodnie*, 7, 15–16.
- Kura, S. (1966). Lwowskie «Słowo Polskie» w latach 1943–1946. *Informacje Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich*, 33, 2–6.
- Kura, S. (1996). Lwowskie «Słowo Polskie» w latach 1943–1946. *Semper Fidelis*, 2, 9–11.
- Lenkų Laikysena. (1943, m. balandžio 20 d.). *Vieninga Kova*, 4, 3.
- Lewandowska, S. (1980). Prasa konspiracyjna w okupowanej Polsce (1939–1945). *Kwartalnik historii Prasy Polskiej*, 19/1, 49–61.
- Lewandowska, S. (1981). *Prasa konspiracyjna Stronnictwa Demokratycznego w latach okupacji hitlerowskiej*. Warszawa.
- Lewandowska, S. (1982). *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*. Warszawa.
- Lewandowska, S. (1993). *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*. Warszawa.
- Lewandowska, S. (1996). Prasa polska w maju 1945 roku (oficjalna, podziemna i emigracyjna). *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 1, 207–211.
- Lietuva ir Lenkija. (1943, rugpiūčio 12 d.). *I Laisvę*, 13, 1.
- Lietuvoj Sumaštis. (1943, balandžio 20 d.). *I Laisvę*, 7, 2.
- Litwa. (1943, 10 października). *Walka*, 40, 2–3.
- Litwa wczoraj, dziś i jutro. (1943, 1 lipca). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 12(22), 3–5.
- Litwa. (1941, 10 października). *Walka*, 40, 2–3.
- Litwiejko, K. (1988). Prasa konspiracyjna na Białostocczyźnie. *Zeszyt Naukowy*, 11, 92–107.
- Litwo, Ojczyzno moja... (1942, 30 września) *Walka*, 37.
- MacQueen Michael (1998). The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania. *Holocaust and Genocide Studies*, 12/1, 27–48.
- Macyra, R. (2006). *Prasa konspiracyjna w Kraju Warty w latach 1939–1945*. Poznań.

Malinowski, J. C. (2015). Konspiracyjna informacja, prasa i propaganda Okręgu Lubelskiego Wolność i Niezawisłość (WiN) 1945–1947: studium organizacji, działalności i oddziaływania. *Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie*, 2, 46–85.

Muszyński, W.-J. (2001). Konspiracyjna prasa narodowa a «sprawa żydowska». *Frona*, 25/26, 314–327.

Na śmietniku wschodniego ładu brzęczy białoruska mucha. (1942, 11 marca). *Walka*, 9, 4.

Nasi w kraju i zagranicą. (1943, Listopad). *Orka. Prawdą Zwycięży*, 11, 11–14.

Nasze rozwiązanie programowe. (1943). *Sprawy Ukraińsko-Polskie*, 19.

Niemcy zwalają winę na Litwinów i Ukraińców. (1943). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 18(28), 10.

Nowakowski, A. (1962). Druk prasy podziemnej w Krakowie. *Wiadomości graficzne*, 2.

Nowe krwawy wyczyny «Strzelców Ponarskich». (1942). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 5/6.

Od Redakcji. (1943). *Nasze Ziemie Wschodnie. Dodatek miesięczny do Rzeczypospolitej*, 1/1.

Orłowski H., Wryk R. (red.). (2019). *Sąsiedztwo zobowiązuje... 50 tomów Poznańskiej Biblioteki Niemieckiej*. Poznań.

Orłowski, M. (2006). *Prasa konspiracyjna Stronnictwa Narodowego w latach 1939–1947*. Poznań.

Parę słów o Ukraińcach. (1942). *Obozowiec*.

Polaczek-Bigaj, M. (2021). «Biuletyn Informacyjny» żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej jako świadectwo wspomnień walk i głos pamięci o losach ofiar ludobójstwa: analiza zawartości i struktury kwartalnika. W O. Grotta & A. Perłakowskiego (pod red. nauk.), *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej: historia – polityka – pamięć*. Kraków, 149–182.

Poprawa, M. (2017). Prasa konspiracyjna w służbie kontrpropagandy: funkcje, cele, zjawiska językowe (na przykładzie gazet podziemnych 1939–1945). W H. Sojka-Masztalerz & M. Poprawa, T. Piekota (pod red.), *Obrazy wojny w mediach, pamięci i języku*. Wrocław, 57–98.

Potworny mord litewski. (1944). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 9, 13.

Pożoga na Wołyniu. (1943, 29 sierpnia). *Tydzień*, 22, 7–9.

Przegląd zagadnień i prasy. Zbuntowani obywatele. (1943, 12 września). *Słowo Polskie*, 38, 7.

Radzik, T. (2005). Kwestia żydowska i ukraińska w polityce okupanta niemieckiego na Lubelszczyźnie w doniesieniach «Biuletynu Informacyjnego» 1940–1944. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio F, 60, 221–227.

Rejestrować zbrodniarzy. (1943, 8 sierpnia). *Słowo Polskie*, 33, 5.

Rokicki, P. (2015). *Glinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*. Warszawa.

Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej. (1943, 15 sierpnia). *Polska Zwycięży*, 13, 1.

- Ruzgas, A. (2010). *Rezistentų pogrindiniai leidiniai: okupacijų metai, 1940–1989: leidinių sąvadas*. Vilnius.
- Smoter-Grzeszkiewicz, R. (2012). Prasa konspiracyjna na terenie Zamojszczyzny w okresie okupacji. *Chrząszcz*, 8, 6–7.
- Sokół, Z. (1989). *Rzeszowska prasa konspiracyjna (1939–1945)*. Rzeszów.
- Sprawa ukraińska. (1942, 10 grudnia). *Wiadomości polityczne*, 108, 6.
- Sprawa ukraińska. (1943, 4 sierpnia). *Walka*, 29, 9–12.
- Stasytė-Berniūnienė, J. (2019). 1941–1944 m. Lietuvos periodika Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje. *Lietuvis mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje 2015/2016*, 118–142.
- Straszewska, M. (1967). «Biuletyn Informacyjny» 1939–1945. *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, 11.
- Świat o tym wie. (1942, 25 czerwca). *Biuletyn Informacyjny*, 25, 5.
- Sytuacja międzynarodowa. (1942, Listopad). *Biuletyn Klubu Narodowego*, 3, 19.
- Szczepański, J. (2017). Prasa konspiracyjna Armii Krajowej wydawana w Legionowie w okresie II wojny światowej. *Rocznik Legionowski*, 10, 175–193.
- Tiktovė ir iliuzijas. (1943, m. liepos 15 d.). *Nepriklausoma Lietuva*, 11–12(23–24), 3–4.
- Tragedia litewska. (1940). *Polska w Walce*, 3.
- Tragedia Wołynia trwa. (1943, sierpień – wrzesień – październik). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 5, 5–9.
- Tragiczne wypadki na Wołyniu. (1943, Kwiecień – maj). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 3, 6–7.
- Ukraiinizm w ofensywie na ziemiach polskie. (1943, 25 kwietnia). *Słowo Polskie*, 16–17, 8–9.
- Ukraińska rebelia. (1943, 15 lutego). *Słowo Polskie*, 7, 7.
- Urbonas, V. (1995). Lietuvių periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis. Trakai; Vilnius.
- Warzocha, D. (2017). Oficjalna i konspiracyjna prasa w Piotrkowie Trybunalskim w okresie II wojny światowej (1939–1945). *Almanach Historyczny*, 19, 183–207.
- Warzocha, D. (2022). *Prasa piotrkowska w latach 1915–1945*. Piotrków Trybunalski.
- Wczoraj, dzisiaj i jutro zagadnienia ukraińskiego w Polsce. (1944). *Slużba Informacyjna Walki*.
- Wiśniewska, W. (1975). *Prasa i wydawnictwa Starych Szeregów*. Warszawa.
- Władyka, W. (1988). Prasa polska w czasie II wojny światowej. W J. Łojka (red.), *Dzieje prasy polskiej*. Warszawa.
- Wokół sprawy ukraińskiej. (1943, 22 sierpnia). *Walka i Wolność*, 70, 4–5.
- Wrzesiński, W. (2010). Druga wojna światowa w oczach «Biuletynu Informacyjnego» 1939–1945. W B. Brzostek (red.), J. Eisler (przewód.), D. Jarosz, K. Kosiński, T. Wolsza, *Niepiękny wiek XX*. Warszawa.
- Współokupanci Ukraińcy. (1940, 22 listopada). *Walka*, 33, 1.
- Wyrwa, T. (1989). *Prasa konspiracyjna w imieniu Polski Walczącej 1940–1945*. Londyn.
- Z Wołynia. (1943, 26 października). *Wieś: agencja informacyjna*, 40, 2.

- Zackiewicz, G. (2017). Prasa Związku Syndykalistów Polskich w latach II wojny światowej. Warszawa.
- Zaskoczenia nie będzie. (1943, 17 maja). *Słowo Polskie*, 20, 1.
- Żurawski, J. A. (2011). Prasa konspiracyjna próba definicji zjawiska i jej rola w życiu okupowanego społeczeństwa. *Zeszyty Naukowe Almater*, 2(64).
- Żurawski, J. A. (2015). Prasa konspiracyjna w Wilnie i we Lwowie: próba porównania. *Kraków – Lwów: czasopisma XIX i XX wieku*, 12, 140–164.
- Żurawski, J. A. (2022). *Wileńska prasa konspiracyjna 1939–1945*. Warszawa.
- Žymantas, S. (1956). Lituania Militans. *Lituanas*, 2, 3–4.
- Борович, Я. (1943). Україна і Польща. *Ідея і Чин*, 4.

REFERENCES

- Borovych, Ya. (1943). Ukraina i Polshcha. *Ideia i Chyn*, 4 (in Ukrainian).
- Halasa, V. (2005). Nashe zhyttia i borotba. Spohady, Lviv (in Ukrainian).
- Hovoriat liudy (1943, Serpen 1). *Nash front*, 3, 4 (in Ukrainian).
- Dziuban, O. (1999). Natsionalno-vyzvolna borotba ukraïnskoho narodu 1941–45 rr. u svitli polskykh dokumentiv. *Materialy zasidan Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii v Ukraini* (Vyp 2: (1995–1997)). Lviv, 182–193 (in Ukrainian).
- Dziuban, O. (2004). Presa Stanislavshchyny druhoi polovyny 1941 roku. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* (Vyp. 3: Do 75-littia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv), 172–195 (in Ukrainian).
- Duzhyi, P. (1993). Ofitsiinyi zhurnal «Ideia i chyn» (19242–1946). In *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: tezy dop. i povid. Vseukr. naukovo-teoretichnoi konferentsii* (Lviv, 9–10 hrudnia 1993 r.). Lviv, 90–94 (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. (2020). *Volyn '43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty*. Lviv (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. (2022). Ukrainsko-polski vzaiemyny u roky Druhoi svitovoi viiny u svitli konspiratyvnoi presy natsionalnykh pidpil. *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 15, 150–160 (in Ukrainian).
- Kasparavychius, A., Laurynavychius, Ch., & Lebedeva, N. (Comps.). (2012). SSSR y Lytva v hody Vtoroi myrovoi voyny: sbornyk dokumentov (T. 2: Lytva v polytyke SSSR y v mezhdunarodnykh otnosheniakh (avhust 1940 – sentiabr 1945 h.)). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla (in Russian).
- Kovalchuk, V. (2004). Dokumenty OUN (b) i Zapillia UPA pro ukraïnsko-polske protystoiannia na Volyni i Polissi u 1943–1944 rokakh: sproba hrupuvannia za pokhodzhenniam. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 12, 89–92 (in Ukrainian).
- Kost, S. (1994). Ukrainka pidpilna presa 40 – na pochatku 50-kh rokov: aktualnist doslidzhennia. V *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidomlennia Druhoi Vseukraïnskoï naukovo-teoretichnoi konferentsii* (Lviv; Zhytomyr, 21–22 hrudnia 1994 r.). Lviv; Zhytomyr, 66–70 (in Ukrainian).
- Kost, S. (1998). Presa UPA i ukraïnskoho zbroinoho pidpillia. V Kost, S. Tymchyshyn, O. & Fedirko, K. (Eds.). *Narysy z istorii ukraïnskoï viiskovoi presy*. Lviv, 224–252 (in Ukrainian).

- Kost, S. (2016). *Zhurnalistyka i viina: nachalniy posibnyk*. Lviv (in Ukrainian).
- Kost, S., Tymchysyn O., Fedirko, K. (1998). *Narysy z istorii ukrainskoi viiskovoi presy*. Lviv (in Ukrainian).
- Kravchuk, M. & Partyko, Z. (2022). Presa Zhytomyrshchyny v period Druhoi svi-tovoi viiny: yakisnyi analiz. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Zhurnalistyka*, 2(4), 6–20 (in Ukrainian).
- Kuron, Ya. (2012). *Poliaky ta ukraintsi: vazhkyi dialoh*. Kyiv (in Ukrainian).
- Marchuk, I. (2004). Propahandyvni vydannia OUN ta UPA na Volyni v 1943–1945 rr. (hazety, zhurnaly, lystivky). *Vyzvolnyi shliakh: suspilno-politychni, naukovy i literaturny misiachnyk*, 6, 101–108; 7, 107–112 (in Ukrainian).
- Moroz, V. (2001). Pidpilna presa OUN i UPA na terytorii Lvivskoi oblasti. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, 9, 217–229 (in Ukrainian).
- Na bezdorizhzhiahk bezvidpovidalnosty. (1944). *Visti Ukrainskoi Informatsiinoi Sluzhby*, 1, 6 (in Ukrainian).
- Romanyshyn, Yu. (2002). Presa OUN–UPA 40–50-kh rr. KhKh st.: dzhere-loznavchyi aspekt. In *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnit: Dopovidi ta povidoml. Somoi Vseukr. naukovo-teoretychnoi konferentsii (Lviv, 17–18 travnia 2002 r.)*. Lviv, 186–190 (in Ukrainian).
- Savchyn, M. (1995). *Tysiacha dorih (Spohady)*. Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).
- Stasiuk, O. (2006). *Vydavnycho-propahandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv (in Ukrainian).
- Chekutis, R. (2006). Partyzanska presa Lytvy 1944–1953 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 6 (in Ukrainian).
- Shankovskyi, L. (1952). *UPA ta yii pidpilna literatura*. Filadelfiia (in Ukrainian).
- Adamczyk, M. & Jarowiecki J. (pod red.). (1979). *Polska prasa konspiracyjna lat 1939–1945 i poczutki prasy w Polsce Ludowej*. Kraków (in Polish).
- Adamczyk, M. (1982). *Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*. Kraków (in Polish).
- Adamowski, J. (9.07.2012) *Przemówienie otwierające konferencję naukową pt. Stosunki polsko-litewskie: diagnoza i najważniejsze wyzwania*. <http://www.oapuw.pl> (in Polish).
- Anarchia na Wołyniu trwa (1943, 5 sierpnia). *Biuletyn Informacyjny*, 31, 6–7 (in Polish).
- Ataki na Polaków w litewskiej prasie. (1944). *Komunikat Biura Informacji i Propagandy*, 2 (in Polish).
- Bartoszewski, W. & Dobroszycki, L. (1968). Prasa ruchu oporu w Polsce 1939–1945. Stan badań i postulaty badawcze, W *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, 2. Warszawa (in Polish).
- Bartoszewski, W. (1987). Tajna prasa w okresie okupacji 1939–1945 i jej rola w życiu społeczeństwa. W *Na drodze do niepodległości*, Paryż (in Polish).
- Bestialska zbrodnia Litwinów w Głinciszkach. (1944). *Jednością Silni*, 9 (in Polish).
- Bolesna sprawa. (1943, 27 czerwca). *Małopolski Biuletyn Informacyjny*, 23, 6 (in Polish).

Borodziewicz, W. (1989). Rozmowy polsko-litewskie w Wilnie 1942–1944 *Przeгляд Historyczny*, 80/2 (in Polish).

Borzęcki, A. (2012). Prasa konspiracyjna obozu narodowego na terenie powiatu krasnostawskiego w latach 1939–1945. *Nestor*, 2 (in Polish).

Bożęrocki, T. (2019). Tradycji unii polsko-litewskiej w świetle dokumentów Armii Krajowej. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, 19, 161–175 (in Polish).

Brociek, W. R. (2021). Prasa konspiracyjna jako dodatkowe źródło do poznania dziejów Ostrowca Świętokrzyskiego i okolicy w okresie II wojny światowej. *Rocznik Ostrowiecki*, 1, 51–82 (in Polish).

Brzozowski, Z. S. (1987). *Litwa – Wilno 1915–1945*. Paryż (in Polish).

Bubnys, A. (1991). *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* Vilnius (in Lithuanian).

Bubnys, A. (2011). Niemiecka polityka okupacyjna i stosunki etniczne w Wilnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). W Dmitrow E. & Tauber, J. (Ed.), *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45*. Białystok (in Polish).

Čekutis, R. (2004). Partizanų spanda 1944–1953 m. *Genocidas ir rezestacija*, 2(16) (in Lithuanian).

Chodakiewicz, M. J. & Muszyński, W. J. (Comps.). (2010). *Żeby Polska była polska. Antologia publicystyki konspiracyjnej porzemia Narodowego*. Warszawa (in Polish).

Cytowska, E. (1986). *Szkice z dziejów prasy pod okupacją niemiecką (1939–1945)*. Warszawa; Łódź (in Polish).

Czyż mogą być jeszcze tacy? (1943, 4 lipca). *Słowo Polskie*, 27, 7 (in Polish).

Do społeczeństwa wołyńskiego. (1943, 1 września). *Polska Zwycięży*, 14, 3–6 (in Polish).

Dokąd zmiierzają Litwini. (1942, 15 października). *Biuletyn Informacyjny*, 40(144), 6 (in Polish).

Dwie tęsknoty. (1942, 7 października). *Walka*, 38, 1–2 (in Polish).

«Dzika» akcja. (1943, 21 października). *Biuletyn Informacyjny*, 42, 6–7 (in Polish).

Gnatowski, M. (1993). Z dziejów Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej (1941–1944). *Studia Podlaskie*, 4 (in Polish).

Hirsch, J. Z. (1968). *Lubelska prasa konspiracyjna*. Lublin (in Polish).

Historyczne tło kwestii ukraińskiej. (1943, 26 czerwca). *Warszawski Dziennik Narodowy*, 22 (in Polish).

Hryciuk, G. (1995). Prasa ukraińska i ukraiñojęzyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939–1944. *Dzieje Najnowsze*, 3, 47–66 (in Polish).

Instytucja morderców w Wilnie (1943, 1–15 lutego). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 13 (in Polish).

Jaklewicz, T. (2005). Prasa konspiracyjna na Ponidziu. W *Konspiracja zbrojna i cywilna na Ponidziu podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*: w 577. Rocznice nadania praw miejskich: materiały sesji naukowej, 28 lutego 2005 r. Pińczów, 46–55 (in Polish).

Jarowiecki, J. (1975). *Prasa podziemna w latach 1939–1945: studia i szkice*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (1976). *Krakowska prasa podziemna w okresie okupacji hitlerowskiej*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (1980). *Prasa w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce w latach 1939–1945*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (1993). *Prasa podziemna na Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (1997) Konspiracyjna działalność wydawniczo-prasowa we Lwowie w latach 1939–1945. W *Jarowiecki, J. Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. Kraków, 83–117 (in Polish).

Jarowiecki, J. (1997). *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (2005). Konspiracyjne «Słowo Polskie» we Lwowie w latach okupacji 1939–1945. *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, 7 (in Polish).

Jarowiecki, J. (2012). O prasie podziemnej na Śląsku i w Zagłębiu w latach 1939–1945 – raz jeszcze. *Rocznik historii prasy polskiej*, 15/2(30), 47–73 (in Polish).

Jarowiecki, J. (2016). Konspiracyjna prasa młodzieży obozu narodowego w Polsce w latach drugiej wojny światowej = Underground periodicals for the youth published by nationalist parties and organizations during World War II. *Rocznik Historii Polskiej*, 19/4, 69–101 (in Polish).

Jarowiecki, J. (1983). *Literatura i prasa w latach okupacji hitlerowskiej*. Kraków (in Polish).

Jarowiecki, J. (1986). Lubelska prasa konspiracyjna na tle polskiego ruchu oporu w latach 1939–1945. W J. Jarowiecki (ed.), *Prasa lubelska: tradycje i współczesność*. Lublin (in Polish).

Komunikat. (1947, 26 lipca). *Lwów i Wilno*, 34, 1 (in Polish).

Kronika (za okres: styczeń, luty i marzec). (1944). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 7, 15–16 (in Polish).

Kura, S. (1966). Lwowskie «Słowo Polskie» w latach 1943–1946. *Informacje Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich*, 33, 2–6 (in Polish).

Kura, S. (1996). Lwowskie «Słowo Polskie» w latach 1943–1946. *Semper Fidelis*, 2, 9–11 (in Polish).

Lenkų Laikysena. (1943, m. balandžio 20 d.). *Vieninga Kova*, 4, 3 (in Lithuanian).

Lewandowska S. (1980). Prasa konspiracyjna w okupowanej Polsce (1939–1945). *Kwartalnik historii Prasy Polskiej*, 19/1, 49–61 (in Polish).

Lewandowska, S. (1981). Prasa konspiracyjna Stronnictwa Demokratycznego w latach okupacji hitlerowskiej. Warszawa (in Polish).

Lewandowska, S. (1982). *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*. Warszawa (in Polish).

Lewandowska, S. (1993). *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*. Warszawa (in Polish).

Lewandowska, S. (1996). Prasa polska w maju 1945 roku (oficjalna, podziemna i emigracyjna). *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 1, 207–211 (in Polish).

Lietuva ir Lenkija. (1943, rugpiūčio 12 d.). *I Laisvę*, 13, 1 (in Lithuanian).

Lietuvoj Sumaštis. (1943, balandžio 20 d.). *I Laisvę*, 7, 2 (in Lithuanian).

Litwa. (1943, 10 października). *Walka*, 40, 2–3 (in Polish).

Litwa wczoraj, dziś i jutro. (1943, 1 lipca). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 12(22), 3–5 (in Polish).

- Litwa. (1941, 10 października). *Walka*, 40, 2–3 (in Polish).
- Litwiejko, K. (1988). Prasa konspiracyjna na Białostoczczyźnie. *Zeszyt Naukowy*, 11, 92–107 (in Polish).
- Litwo, Ojczyzno moja... (1942, 30 września). *Walka*, 37 (in Polish).
- MacQueen, M. (1998). The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania. *Holocaust and Genocide Studies*, 12/1, 27–48 (in English).
- Macyra, R. (2006). *Prasa konspiracyjna w Kraju Warty w latach 1939–1945*. Poznań (in Polish).
- Malinowski, J. C. (2015). Konspiracyjna informacja, prasa i propaganda Okręgu Lubelskiego Wolność i Niezawisłość (WiN) 1945–1947: studium organizacji, działalności i oddziaływania. *Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie*, 2, 46–85 (in Polish).
- Muszyński, W.-J. (2001). Konspiracyjna prasa narodowa a «sprawa żydowska». *Frona*, 25/26, 314–327 (in Polish).
- Na śmietniku wschodniego ładu brzęczy białoruska mucha. (1942, 11 marca). *Walka*, 9, 4 (in Polish).
- Nasi w kraju i zagranicą. (1943, Listopad). *Orka. Prawdą Zwycięży*, 11, 11–14 (in Polish).
- Nasze rozwiązanie programowe (1943). *Sprawy Ukraińsko-Polskie*, 19 (in Polish).
- Niemcy zwalają winę na Litwinów i Ukraińców. (1943). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 18(28), 10 (in Polish).
- Nowakowski, A. (1962). Druk prasy podziemnej w Krakowie. *Wiadomości graficzne*, 2 (in Polish).
- Nowe krwawy wyczyny «Strzelców Ponarskich». (1942). *Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej*, 5/6 (in Polish).
- Od Redakcji. (1943). *Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny do Rzeczypospolitej*, 1/1 (in Polish).
- Orłowski, H., Wryk, R. (Red.). (2019). *Sąsiedztwo zobowiązuje... 50 tomów Poznańskiej Biblioteki Niemieckiej*. Poznań (in Polish).
- Orłowski, M. (2006). *Prasa konspiracyjna Stronnictwa Narodowego w latach 1939–1947*. Poznań (in Polish).
- Parę słów o Ukraińcach. (1942). *Obozowiec* (in Polish).
- Polaczek-Bigaj, M. (2021). «Biuletyn Informacyjny» żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej jako świadectwo wspomnień walk i głos pamięci o losach ofiar ludobójstwa: analiza zawartości i struktury kwartalnika. W O. Grotta & A. Perłakowskiego (pod red. nauk.), *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej: historia – polityka – pamięć*. Kraków, 149–182 (in Polish).
- Poprawa, M. (2017). Prasa konspiracyjna w służbie kontrpropagandy: funkcje, cele, zjawiska językowe (na przykładzie gazet podziemnych 1939–1945). W H. Sojka-Masztalerz & M. Poprawa, T. Piekota (pod red.), *Obrazy wojny w mediach, pamięci i języku*. Wrocław, 57–98 (in Polish).
- Potworny mord litewski. (1944). *Nasze Ziemię Wschodnie*, 9, 13 (in Polish)
- Pożoga na Wołyniu. (1943, 29 sierpnia). *Tydzień*, 22, 7–9 (in Polish)
- Przegląd zagadnień i prasy. Zbuntowani obywatele. (1943, 12 września). *Słowo Polskie*, 38, 7 (in Polish).

Radzik, T. (2005). Kwestia żydowska i ukraińska w polityce okupanta niemieckiego na Lubelszczyźnie w doniesieniach «Biuletynu Informacyjnego» 1940–1944. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F, 60*, 221–227 (in Polish).

Rejestrować zbrodniarzy. (1943, 8 sierpnia). *Słowo Polskie, 33*, 5 (in Polish).

Rokicki, P. (2015). *Gliniszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*. Warszawa (in Polish).

Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej. (1943, 15 sierpnia). *Polska Zwycięży, 13*, 1 (in Polish).

Ruzgas, A. (2010). *Rezistentų pogriginiai leidiniai: okupacijų metai, 1940–1989: leidinių sąvadas*. Vilnius (in Lithuanian).

Smoter-Grzeszkiewicz, R. (2012). Prasa konspiracyjna na terenie Zamojszczyzny w okresie okupacji. *Chrząszcz, 8*, 6–7 (in Polish)

Sokół, Z. (1989). *Rzeszowska prasa konspiracyjna (1939–1945)*. Rzeszów (in Polish).

Sprawa ukraińska. (1942, 10 grudnia). *Wiadomości polityczne, 108*, 6 (in Polish).

Sprawa ukraińska (1943, 4 sierpnia). *Walka, 29*, 9–12 (in Polish).

Stasytė-Berniūnienė, J. (2019). 1941–1944 m. Lietuvos periodika Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje. *Lietuvis mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje 2015/2016*, 118–142 (in Lithuanian).

Straszewska, M. (1967). «Biuletyn Informacyjny» 1939–1945. *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej, 11* (in Polish).

Świat o tym wie. (1942, 25 czerwca). *Biuletyn Informacyjny, 25*, 5 (in Polish).

Sytuacja międzynarodowa. (1942, Listopad). *Biuletyn Klubu Narodowego, 3*, 19 (in Polish).

Szczepański, J. (2017). Prasa konspiracyjna Armii Krajowej wydawana w Legionowie w okresie II wojny światowej. *Rocznik Legionowski, 10*, 175–193 (in Polish).

Tiktovė ir iliuzijas. (1943, m. liepos 15 d.). *Nepriklausoma Lietuva, 11–12(23–24)*, 3–4 (in Lithuanian).

Tragedia litewska. (1940). *Polska w Walce, 3* (in Polish).

Tragedia Wołynia trwa. (1943, sierpień – wrzesień – październik). *Nasze Ziemie Wschodnie, 5*, 5–9 (in Polish).

Tragiczne wypadki na Wołyniu. (1943, Kwiecień – maj). *Nasze Ziemie Wschodnie, 3*, 6–7 (in Polish).

Ukrainizm w ofensywie na ziemi polskie. (1943, 25 kwietnia). *Słowo Polskie, 16–17*, 8–9 (in Polish).

Ukraińska rebelia. (1943, 15 lutego). *Słowo Polskie, 7*, 7 (in Polish).

Urbonas, V. (1995). Lietuvių periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis. Trakai; Vilnius (in Lithuanian).

Warzocha, D. (2017). Oficjalna i konspiracyjna prasa w Piotrkowie Trybunalskim w okresie II wojny światowej (1939–1945). *Almanach Historyczny, 19*, 183–207 (in Polish).

Warzocha, D. (2022). *Prasa piotrkowska w latach 1915–1945*. Piotrków Trybunalski (in Polish).

Wczoraj, dzisiaj i jutro zagadnienia ukraińskiego w Polsce. (1944). *Służba Informacyjna Walki* (in Polish).

- Wiśniewska, W. (1975). *Prasa i wydawnictwa Starych Szeregów*. Warszawa (in Polish).
- Władyka, W. (1988). Prasa polska w czasie II wojny światowej. In J. Łojka (Red.), *Dzieje prasy polskiej*. Warszawa (in Polish).
- Wokół sprawy ukraińskiej. (1943, sierpnia 22). *Walka i Wolność*, 70, 4–5 (in Polish).
- Wrzesiński, W. (2010). Druga wojna światowa w oczach «Biuletynu Informacyjnego» 1939–1945. W B. Brzostek (Red.), J. Eisler (Przewód.), D. Jarosz, K. Kosiński, T. Wolsza. *Niepięknny wiek XX*. Warszawa (in Polish).
- Współokupanci Ukraińcy. (1940, 22 listopada). *Walka*, 33, 1 (in Polish).
- Wyrwa, T. (1989). Prasa konspiracyjna w imieniu Polski Walczącej 1940–1945. Londyn (in Polish).
- Z Wołynia. (1943, 26 października). *Wiś: agencja informacyjna*, 40, 2 (in Polish).
- Zackiewicz, G. (2017). Prasa Związku Syndykalistów Polskich w latach II wojny światowej. Warszawa (in Polish).
- Zaskoczenia nie będzie. (1943, 17 maja). *Słowo Polskie*, 20, 1 (in Polish).
- Żurawski, J. A. (2011). Prasa konspiracyjna próba definicji zjawiska i jej rola w życiu okupowanego społeczeństwa. *Zeszyty Naukowe Almamer*, 2(64) (in Polish).
- Żurawski, J. A. (2015). Prasa konspiracyjna w Wilnie i we Lwowie: próba porównania. *Kraków – Lwów: czasopisma XIX i XX wieku*, 12, 140–164 (in Polish).
- Żurawski, J. A. (2022). *Wileńska prasa konspiracyjna 1939–1945*. Warszawa (in Polish).
- Žymantas, S. (1956). Lituania Militans. *Lituanas*, 2, 3–4 (in Lithuanian).

Oksana KALISHCHUK

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor
Lesya Ukrainka Volyn National University
Department of History of Ukraine and Archaeology
ORCID: 0000-0003-1272-7920
e-mail: Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua*

UKRAINIAN-POLISH AND LITHUANIAN-POLISH RELATIONS IN THE YEARS OF WORLD WAR II: A STUDY OF COMPARATIVE SECRET PUBLICATIONS

The research aims to analyse the materials of national underground publications devoted to Ukrainian-Polish and Lithuanian-Polish relations and reflecting the position of the parties. Studying the issues of the Ukrainian, Lithuanian, and Polish illegal publishing movement is an important element of expanding the source material for studies of the history of the Second World War. The article describes the most important aspects that determined the nature and content of illegal publications. Among other things, the author outlines the historical background of tensions in the Ukraine–Lithuania–Poland triangle (the experience of the national liberation struggle of 1917–1920 and the interwar period), which did not contribute to a positive vision of Ukrainian-Polish and Lithuanian-Polish relations. It is no coincidence that a study of the contents of underground publications revealed facts of hatred between Ukrainians and Poles, Lithuanians and Poles, recorded in their pages. The

article also highlights the understanding by representatives of Ukrainian, Lithuanian, and Polish politics of the influence of the main geopolitical players in the Great War – the Third Reich and the USSR – on relations between the nations. The analysis of the content of the publications of national undergrounds allowed us to identify the fundamental position that laid the foundation for the inevitability of the conflict – the issue of territories. The position of that part of Polish society that did not recognise Ukrainians and Lithuanians as equal partners was recognised as fundamentally flawed. Special attention should be paid to information on specific cases of attacks and civilian casualties. It is important to trace the tendencies towards negotiations between former adversaries against the background of the danger posed by the common enemy, the USSR. The inextricable link between the future of Ukraine, Lithuania and Poland, when the freedom of one state and nation is impossible without the freedom of another, needs and deserves special emphasis. The author points out the need to verify the data provided in underground magazines. The root of the problem lies in the objectivity of the coverage of events and in the specifics of the presentation of information by national underground publications.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, Polish-Lithuanian relations, Second World War, Volyn tragedy, underground press.